

**Символіко-функціональні значення
найбільш вживаних хрестоподібних символів
у культурах Стародавнього Близького Сходу**

Приховані можливості символу як знака-посередника (медіатора) між людиною та надприродною реальністю почали усвідомлювати, коли виникла інтелектуальна потреба подумки пов'язувати між собою невидимі та явлені аспекти буття Божого. У всіх релігійних культурах символи визнаються умоглядною гранню між двома світами: сакральним і профанним. Вони наділяються містичними онтологічними та епістемологічними ознаками, тобто містичними властивостями таємничим чином з'єднувати віруючого з Абсолютом та слугувати способом вираження й зберігання знання про Нього [Захарян, Пивоваров 2006, с. 8]. Символічна система тієї чи іншої релігії відображає специфічну логіку відповідної культури, яка важко експлікується. Одні символи умовні, інші безумовні. Водночас із часом деякі символи втрачають свою цінність, а інші навпаки – набувають нові значення. Наприклад, ранньохристиянські символічні зображення (акронім ІХΘΥΣ, якір, фенікс, павич та ін.) з легалізацією Церкви у IV ст. і розвитком іконографії вийшли з ужитку. Протилежний приклад: з кінця XVIII ст. у розписах православних храмів і православної символіки загалом набуває поширення зображення Всевидячого ока Господнього, вписаного у трикутник¹.

Певну складність становить і багатозначність самого поняття «символу» (від грец. Σύμβολον – умовний знак, пізнавальна прикмета). Він тривіально може бути синонімом знака, оскільки він має знакову природу і йому притаманні всі властивості знака (наприклад, у точних і технічних науках – математиці, фізиці, хімії, механіці та ін.). З одного боку, символ уже своєю зовнішньою формою вказує на зміст, який він виражає, а з другого, – символ (як і будь-який знак) не повинен бути повністю адекватним своєму значенню [Символ 2004, с. 345–346]. Зокрема, у цьому полягає принципова відмінність символу від алегорії (грец. Ἀλληγορία –

¹ Біблійна ідея, яка сходить до слів Псалтиря: «ось око Господнє на тих, хто боїться Його, хто надію на милість Його покладає» (Пс. 32, 18).

іносказання) – уявлення абстрактних ідей та понять за допомогою конкретного образу. Предметний образ і глибинний зміст виступають у структурі символу як два полюси, немислимі один без одного, але й розведені між собою і які, власне, породжують символ [Аверинцев 1983, с. 607]. Зміст символу не існує як якась раціональна формула, яку можна «вкласти» до образу, а потім «витягти» з нього.

Оскільки релігійні символи пов'язані із сакральними ідеалами, вони несуть організуючу функцію в мові релігії. Буттєве та пізнаване в них злиті синкретично, без урахування необхідності їх внутрішньої єдності та непротиріччя один одному. Будь-який символ – це образ, що розкриває прихований сенс і, виходячи з цього, релігійний символ є явищем зі сфери абсолютних таємниць, вираз незбагненого.

Символ хреста проходить через історію людства – це універсальний та багатозначний символ, найдавніший архетип. Його символіка сходить до первинних основних символів людства. Дуже ймовірно, що хрестоподібні зображення епохи палеоліту (XII-X тис. до н. е.) пов'язані із символікою макро- та мікрокосму [Кабо 2002, с. 209]. До початку епохи бронзової доби (IV тис. до н. е.) хрест стає майже універсальним символом, засвідченим у різних міфопоетичних і релігійних системах (включаючи містичні варіанти та сцієнтистичні форми міфології), а також у виродженому вигляді (побутовий орнамент, а ще як знак з оказіональною семантикою) [Топоров 1988, с. 12].

Рівносторонній хрест, уписаний у коло, трапляється в численних археологічних пам'ятках практично повсюдно. У науці з XIX ст. для нього застосовували термін «сонячний хрест». Солярне значення мають хрести, зображені на кераміці відомих до теперішнього часу археологічних культур неоліту та бронзової доби, поширених у різних регіонах Євразії: халафської і самарської (VI-V тис. до н. е.), трипільської (VI-III тис. до н. е.), долини річки Інд (VI-III тис. до н. е.), Яншао (V-III тис. до н. е.), егейської (IV-II тис. до н. е.), еламської (IV-I тис. до н. е.). Інтерпретація його символічного значення в солярній тематиці дуже широка (сторони світу, пори року, добовий рух Сонця, колесо колісниці бога Сонця тощо).

Гл. 1. Кераміка V тис. до н. е. халафської культури Північного Межиріччя. Метрополітен-музей, Нью-Йорк

Гл. 2. Кераміка V тис. до н. е. із м. Сузи (південний захід сучасного Ірану) – одного з найдавніших міст світу, центру еламської цивілізації. Музей Лувру

На Стародавньому Близькому Сході, з його переважно астролатричним релігійним культом, сонячний хрест часто використовували в поєднанні з іншим солярним символом – крилатим диском. Серед дослідників основною версією (хоча і небеззаперечною) походження крилатого диска є образ Сонця в момент повного сонячного затемнення і, відповідно до цього, крила диска (іноді присутній і пташиний хвіст) – це сонячна корона, яка спостерігається при цьому астрономічному явищі [Todd 1894, р. 82]. На асирійських пам'ятках трапляються зображення крилатого диска з вписаним рівноконечним хрестом і верховним

божеством стародавніх асирійців – Ассуром (Ашшуром)². Хрест цієї форми у літературі часто називається «хрестом Ассура». Відомі статуї та барельєфи асирійських правителів із цим хрестом на шиї. Їх зображення часто використовувалися в радянській атеїстичній пропаганді як «докази» своєї «спадкоємності» шанування хреста у християнстві та дохристиянських релігіях, що у свою чергу було відлунням інтересу кінця XIX – початку XX ст. до пошуку можливого дохристиянського походження символу християнства [Nilsson 1950, р. 421].

Утім, у даному випадку пояснення може бути досить простим і немає ніякого стосунку до християнства. Оскільки відомо, що цар Ассирії був одночасно й верховним жерцем Ассура, то це релігійний атрибут – знак благочестя [Топоров 2010, с. 289]. Відомо також, що цар Ассирії, подібно до єгипетського фараона, вважався втіленням свого бога. І, таким чином, хрест Ассура в правителя Ассирії, цілком ймовірно, мав й іншу функцію: використовувався як атрибут божества, як своєрідне «ототожнення» царя та племінного бога [Mackenzie 1915, р. 353].

*Іл. 3. Крилатий диск із вписаним сонячним хрестом.
Барельєф із царського палацу в Німруді IX ст. до н. е. Британський музей*

² Спочатку це був племінний бог однойменного міста-держави Межиріччя. З піднесенням міста зростала роль його племінного бога-покровителя. У період панування Ассирії в регіоні (близько XIV ст. до н. е.) на її релігійну систему вплинули релігії підкорених народів. Зокрема, було здійснено багато запозичень від вавилонян. Утім, становище Ассура залишалося центральним [Садаєв 1979, с. 190].

Іл. 4. Ассур (Ашшур) – бог війни й головне божество давніх ассирійців, уміщений у крилатий диск із хрестом (т. зв. «хрест Ассура»). Барельєф із царського палацу в Німруді IX ст. до н. е. Британський музей

Іл. 5. Шамші-Адад V – цар Ассирії (близько 824 - 811 рр. до н. е.)³ Барельєф із царського палацу у Німруді IX ст. до н. е. Британський музей

До солярної символіки переважна більшість дослідників схильна відносити відомий давньоєгипетський хрестоподібний символ анх (анкх). Відомий малюнок, з пам'ятки давньоєгипетської священної літератури т. зв. «Книги Мертвих», який

³ На його грудях є хрест, який не має нічого спільного з християнською символікою. Досить широке використання зображення цієї археологічної пам'ятки радянською атеїстичною пропагандою було розраховане на неосвіченість та обмеженість наукового світогляду аудиторії.

зображає анх, що підтримує висхідне Сонце. Фахівці підкреслюють дуже важливе значення давньоєгипетських малюнків, які не тільки були ілюстраціями до тексту, але й читалися майже так само, як і текст [Чегодаев 1994, с. 163]. Анх має форму хреста, який увінчується овальною петлею. Часто він зображується разом з різними божествами, які тримають його за петлю, звідки походить його інша назва – Сгх Ansata (лат. «хрест із ручкою»). Найбільш ранні зображення відносяться до періоду Раннього царства – близько 3000 року до н. е. [Fischer 1972, р. 13]. Достеменно походження цього символу невідомо, хоча було запропоновано чимало гіпотез. В ієрогліфічному письмі та в мистецтві анх використовувався для позначення поняття «життя». Також невідомо, який саме предмет спочатку представляв анх. У найдавніших версіях символу нижня смужка анха подана у вигляді двох окремих відрізків із гнучкого матеріалу, які, найімовірніше, відповідають двом кінцям вузла [Wilkinson 1992, р. 177]. Багато дослідників вважають, що це був вузол, утворений або із тканини, або з тростини, позбавлений будь-яких практичних цілей, який використовувався як амулет [Gordon, Schwabe 2004, р. 102–103].

*Іл. 6. «Книга мертвих» (близько 1450 року до н. е.).
Британський музей*

На малюнку зображені давньоєгипетські богині Ізіда та її сестра Нефтида перед стовпом Джед – символом бога Осіріса. У давньоєгипетській міфології Осіріс уособлював поширений у народів світу міфологічний архетип – образ

вмираючого та воскресаючого бога. Стовп Джед є давньоєгипетським образом біблійного Дерева Життя (один з варіантів образу Світового дерева (Arbor mundi)). Над стовпом Джед зображено знак життя – анх, який підтримує висхідне Сонце, що свідчить на користь солярної природи символу.

*Іл. 7. Анх у руці богині Сехмет. 1393–1353 рр. до н. е.
Музей Лувру*

Амулети, виконані у формі ієрогліфічних знаків, призначалися для надання власнику якостей, представлених знаком. Стародавні єгиптяни носили амулети в повсякденному житті, а також клали їх у гробниці, щоб забезпечити благополуччя померлого в житті потойбічній. Амулети у формі анха вперше з'явилися в кінці епохи Стародавнього царства (близько 2300 року до н. е.) і продовжували використовуватися приблизно до кінця 1000 року до н. е. Утім, при археологічних розкопках вони трапляються досить рідко, незважаючи на важливість символу [Carol 1994, p. 86]. Найраніші з відомих амулетів анх часто були виготовлені із золота або т. зв. «електруму» (сплаву золота та срібла). У пізніші часи найпоширенішим матеріалом для них були фаянс і кераміка, зазвичай зеленого (рідше – синього) кольору, можливо, тому що цей колір символізував життя та відродження [Carol 1994, p. 86–87].

Анх, широко представлений у культурі та мистецтві Стародавнього Єгипту, був сприйнятий (у т. ч. і як художній мотив) також сусідніми культурами. Жителі Сирії та Ханаану перейняли багато чого від єгипетської цивілізації в період

Середнього бронзового віку (близько 2000–1500 років до н. е.), включаючи ієрогліфи, серед яких анх був, безумовно, найпоширенішим. Його часто розміщували поряд з різними постатями чи зображували, як і в Єгипті, у руках божеств, яким поклонялися на Близькому Сході. У самотній писемності малоазійського Хетського царства (близько 1800–1180 років до н. е.) – лувійських ієрогліфах, як і в Єгипті, він вживався для поняття «життя». Утім, існували й деякі відмінності в контексті вживання анка в неєгипетських народів. Іноді його використовували не обов'язково в канонічному значенні «життя», але й деяких близьких за змістом: символ води, також символ росту та родючості [Teissier 1996, р. 107]. У Мінойській цивілізації (2700–1400 роки до н. е.), із центром на о. Крит, анх – частий художній мотив у витворах мистецтва.

Розташована на південь від Єгипту Нубія традиційно входила до сфери впливу єгипетської цивілізації⁴. Навіть коли на початку VIII ст. до н. е. тут утворилася сильна самостійна держава (царство Куш зі столицею в м. Напата), його правителі перебували під таким сильним культурним впливом Єгипту, що називали себе фараонами і складали написи єгипетською мовою. У свою чергу правлячі кола Нубії були тісно пов'язані з фіванським жрецьтвом храму Амона, а Нубійських царів ховали за всіма обрядами єгипетської релігії, забезпечуючи мумії померлих, за прикладом єгиптян, статуетками богів, амулетами та скарабеями [Авдиев 1970, с. 444]. Не дивно, що анх тут трапляється у храмах та похоронному мистецтві в тих самих контекстах, що й у Єгипті, а також є одним з найпоширеніших мотивів розпису кераміки.

У 2009 році під час розкопок на Храмовій горі в Єрусалимі під керівництвом Е. Мазар було знайдено печатку, яка, згідно з написом, належала іудейському цареві Єзекії (близько 716 – близько 687 року до н.е.) [Eisenbud]. На печатці по центру зображено крилатий диск, а з боку – анх⁵. Згодом у Біблії йдеться про те, що під час царювання Єзекії Іудея була у васальній залежності від Ассирії. Позбутися залежності (проте марно) цар намагався за допомогою Єгипту (і цьому є

⁴ Загалом більшість фахівців вважає, що всі відомі нубійські пам'ятки мистецтва є лише наслідуванням єгипетських [Гнедич 2014, с. 66].

⁵ Слід зазначити, що на ринку антикварних цінностей і раніше було багато печаток подібного дизайну (зокрема, із двома симетричними анхами по боках, із жуком-скарабеєм по центру), утім, до знахідки 2009 року вони вважалися підробками.

підтвердження й у знайдених археологічних пам'ятках). Поява єгипетської символіки на печатці іудейського царя може пояснюватися його союзницькими стосунками з Єгиптом [Eames].

Іл. 8. Печатка іудейського царя Єзекії. Напис давнім єврейським шрифтом: «Належить Єзекії [синові] Ахаза, царю іудейському». Фото Е. Мазар та О. Тадмор

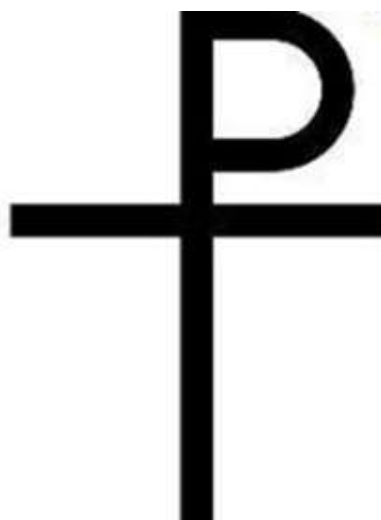
Слід зазначити, що поширення анха серед цивілізацій Стародавнього Близького Сходу, поряд з неясністю його генези, створює умови для виникнення різноманітних теорій, різного ступеня обґрунтованості. Унаслідок цього на сьогоднішній день існує велика кількість паранаукових і довільних трактувань символу. Цьому неабияк сприяє широке використання анха з кінця ХХ ст. як символу африканської культурної самобутності, молодіжних субкультур, неоязичницьких вірувань, а також окультних практик.

Відомо, що анх був чи не єдиним з давньоєгипетських художніх мотивів, який продовжував використовуватися після християнізації Єгипту в IV-V ст. Ба більше, він міцно ввійшов у коптську⁶ християнську символіку, особливо в декорованих текстильних виробах [Du Bourguet]. Першу звітку про один з випадків, який висвітлює загальні обставини рецепції стародавнього символу (а це, безумовно, схожість анха з головним символом християнства) наводить історик V ст. Сократ Схоластик (Hist. Eccles. V, 17). Він повідомляє, що у 391 році в процесі християнізації при розборці найбільшого язичницького храму

⁶ Традиційно термін «копти» застосовується до етноконфесійної групи докорінного населення Єгипту котра сповідує християнство. Назва походить від грецького «αιγυπτίος» – «єгиптянин» шляхом редукції першого складу.

Александрії – Серапеума – на його кам'яних блоках було виявлено хрестоподібні символи. Християни, які перебували на розбиранні, стверджували, що він відноситься до їхньої віри, язичники стверджували протилежне. Тут же з інших ієрогліфів було прочитано давнє пророцтво про те, що коли буде виявлено цей символ хреста, то храм Серапіса буде зруйнований. Згідно з повідомленням історика, пророцтво справило на всіх присутніх дуже сильне враження [Сократ Схоластик 1996, с. 221–222].

Анх дійсно дуже схожий на ставрограму, або т. зв. «хрест тау-ро», утворений накладенням одна на одну грецьких букв Т (тау) і Р (ро). У зв'язку зі схожістю цих двох символів досить поширене необґрунтоване твердження, що ставрограма походить від анха. Утім, проти цього свідчить хронологія. Ставрограма відноситься до християнської символіки епохи перших століть і трапляється в дуже ранніх відомих фрагментах новозаповітного тексту, які датуються 200-250 роками [Hurtado 2006 b, p. 209]. У свою чергу анх як християнський символ *Cruz Ansata* засвідчений значно пізніше. Найдавніший з відомих на сьогодні прикладів розміщений у копії гностичного Євангелія від Іуди кінця III – початку IV ст. До того ж звертає на себе увагу те, що тут *Cruz Ansata* має форму анх із круглою, а не овальною або краплеподібною петлею [Bardill 2012, p. 166–167].

Іл. 9. Так званий хрест тау-ро, або ставрограма

Іл. 10. Ставрограма на фрагменті грецького списку Нового Заповіту – папірусі Бодмера XIV-XV ст., який датується III ст.
Бодмерська бібліотека, Женева

Іл. 11. Приклад християнської рецепції *Cruis Ansata*.
Ілюстрація з Кодексу Глейзера. Старий музей, Берлін

Іл. 11. Християнська рецепція *Cruis Ansata* на фрагменті тканини з гробниці в Ахмімі (Верхній Єгипет) IV-V ст. Музей Вікторії й Альберт, Лондон

Незважаючи на те, що символ міститься в пам'ятці гностичної писемності, щодо його виключно гностичного вживання казати не можна. На думку фахівців, використання християнами анха не було пов'язано з гностичним впливом. Хоча деякі тексти Наг-Хаммаді⁷ цілком могли бути створені в грекомовних гностичних колах, коптські рукописи IV ст. із цієї колекції, найімовірніше, були переписані та проілюстровані християнськими ченцями-книжниками [Hurtado 2006 a, p. 144]. Прикладом безперечно християнського вживання є використання *Cruz Ansata* в ілюстраціях коптського рукопису Нового Заповіту на пергаменті т. зв. Кодексу Глейзера (*Codex Glazier*)⁸ кінця IV – початку V ст. [Metzger 1977, p. 119].

Ще одним із вживаних хрестоподібних символів у культурах Стародавнього Близького Сходу, утім, не настільки поширеним, як сонячний хрест та *Cruz Ansata* і який також належить до солярної символіки, є свастика – хрест із загнутими під прямим кутом кінцями. Зображення символу знайдені в Малій Азії та Месопотамії і належать до халафської і самарської культур. Санскритський термін «свастика» введений до наукового обігу в середині XIX ст. Е. Бюрнуфом. Він надав визначення та змістовне значення свастики, що стали класичними: монограматичний знак із чотирьох гілок, кінці яких «зламани» під прямими кутами, що означає знак благословення або благих побажань [Burnouf 1888, p. 256]. Це визначення дане у відповідному значенні цього символу в Індії та Тибеті часів дослідника, але знак свастики існував задовго до того, як йому було присвоєно таку назву, а також взагалі до виникнення санскритської мови.

⁷ Тексти т. зв. Бібліотеки Наг-Хаммаді – збірки папірусних кодексів, випадково виявлених 1945 року в районі єгипетського селища Наг-Хаммаді. Бібліотека Наг-Хаммаді, поряд із Кумранськими рукописами, стала одним з найбільших папірологічних відкриттів XX ст. Термін «бібліотека» умовний, оскільки кодекси не становлять єдиного книжкового зібрання. За своїм змістом тексти багато в чому (але не в усьому) репрезентують гностичне християнство – релігійно-філософське вчення, яке виникло в I–II ст. на ґрунті еkleктичного об'єднання християнської віри, іудейського монотеїзму та пантеїстичних поглядів язичницьких релігій.

⁸ До 1963 року манускрипт був частиною приватної колекції рукописів банкіра У. С. Глейзера, звідки й походить його назва. У 1983 році він був переданий разом з усією колекцією до Бібліотеки та музею Моргана (Нью-Йорк, США). Нині Кодекс Глейзера зберігається в берлінському Старому музеї (*Altes Museum*).

*Лл. 12. Кераміка самарської культури. Центральне Межиріччя 6200–5700 рр. до н. е.
Музей Передньої Азії, Берлін*

З часів античності цей символ відомий як «гаммадіон», або «гамматичний хрест» (Cruz Gammata). Свастику також називали «тетрагаммадіон», оскільки символ може сприйматися, як складений з комбінації 4 грецьких букв «гамма» – Γ^9 , тетраскеліон (грец. «чотириногий») або у 3-х променевому виконанні – трискеліон (грец. «триногий»). Свого часу першовідкривач Трої Г. Шліман, який виявив безліч предметів із зображенням свастики, за роз'ясненнями з приводу знахідок звернувся до свого друга – відомого індолога ХІХ ст. Ф. М. Мюллера. Останній виступав проти ототожнення слова «свастика» із символом гаммадіона. Зокрема, він писав: «Я негативно ставлюся до використання слова Svastika поза межами Індії. Це слово індійського походження, і воно має в Індії свою історію і певне значення <...> Те, що такі хрести трапляються в різних частинах світу, може вказувати на їх спільне походження, а може й не вказувати на нього. Але якщо їх раз назвати “свастикою”, то vulgus profanum негайно перескочить до умовиводу, що всі вони походять з Індії, і чимало часу знадобиться, щоб викоринити цю оману» [Шліман].

Слід зазначити, що суперечки про генезу та символічне значення свастики-гаммадіона ведуться з часу введення терміна в науковий обіг – із середини ХІХ ст. Зумовлені вони були бурхливим розвитком науки (головним чином, археології),

⁹ За такою ж аналогією п'ятикінцеву зірку іноді називають «пентальф» – як така, що складається з п'яти букв А («альфа»).

коли символ було виявлено практично на всіх континентах¹⁰. При цьому різноманітність видозмін не заважала існуванню подібних між собою варіацій, далеко віддалених одна від одної в географічному просторі та шкалою часу [Багдасаров, 2002, с. 34]. Висувалося багато версій щодо значення свастики, її відношення до стародавніх божеств та відображення в ній різних якостей, які були їм притаманні. Їх автори значною мірою перебували під впливом думки про можливість зіставлення символу свастики на різних артефактах із загальноновизнаними символами всіх цих божеств. Аргументація теорій, які висувалися, досить туманна, проте, що безсумнівно, свастика в усі часи була чимось на зразок амулета або фетиша, знаку благословення, довголіття, удачі та щастя [Уилсон 2008, с. 15–16]. З кінця XIX ст. на підставі численних артефактів резонно відзначалася неможливість планетарної міграції символу свастики-гаммадіона, зародження якого до того ж слід віднести до дуже ранньої епохи [Simpson 1895, р. 84–85]. На сьогодні дослідники не схильні говорити про будь-який єдиний центр (а тим паче етнос) виникнення цього символу.

Проте у XX ст. свастика стала відомою як символ німецького націонал-соціалізму та нацистського Третього Рейху і набула стійкої асоціації саме із гітлерівським режимом та нацистською ідеологією. Але відомі факти свідчать про те, що коли в 1920 році свастика з'явилася на прапорі нацистів, цю подію навряд чи було помічено в низці інших численних використань даного символу. Ще з кінця XIX ст. у науковій та науково-популярній літературі неодноразово стверджувалося, що серед усіх відомих символів благополуччя та успіху найдавнішим є свастика. Це створювало в усьому світі її величезну популярність. Починаючи з 1880-х років, свастика широко використовувалася в дизайні: від архітектурних проєктів до ювелірних прикрас. В англomовному світі на початку XX ст. символ свастики ототожнювався з т.зв. «4L»: Love, Life, Luck, Light («любов», «життя», «удача», «світло»). Таким чином, можна казати, що фактично нацисти просто «привласнили» собі всесвітньо відомий і широкоживаний символ,

¹⁰ На сьогодні вважається, що свастика не була відома в Австралії та Океанії, а також давнім народам Сибіру та Південно-Східної Азії.

майстерно влітаючи в нього нові, «потрібні» для них ідеї, замаскувавши їх під нібито давні традиції¹¹.

Показово, що свастика-гаммадіон, яка трапляється практично серед усіх індоєвропейських народів (хоча дуже рідко у персів), повністю відсутня у символіці єгиптян і семітів (євреїв, халдеїв, ассирійців, фінікійців та ін.). Е. Гоблет д'Альвієла висловив цікаве припущення щодо пояснення даного факту. Він цілком обґрунтовано виходить з того, що свастика-гаммадіон є (крім інших символічних значень) символічним виразом саява або випромінювання світла (вогню) Сонця. Серед символів, які супроводжують гаммадіон, найчастіше трапляється сонячний диск. Ці два символи є до певної міри аналогами. Іноді, ніби підкреслюючи це зіставлення, гаммадіон уписується в диск. Іноді, навпаки, сонячний диск уписано в центр гаммадіона [Goblet d'Alviella 1894, p. 56]. Але якщо гаммадіон не знайдено в жодного з народів, які входять до єгипетсько-семітської групи, то це можна пояснити тим, що мистецтво та культура цих народів мають інші символи, які виконують аналогічну функцію, – це Cruх Ansata та крилатий диск (у тому числі й його варіація – із вписаним сонячним хрестом). Між цими символами та гаммадіоном існує явно повторення тієї самої ідеї. Там, де переважає гаммадіон, крилатий диск і Cruх Ansata практично не трапляються. Стародавній Світ можна було б розділити на дві частини, одна з яких характеризується наявністю гаммадіона, друга – крилатого диску і Cruх Ansata, і ці дві частини ледь проникають одна в одну в декількох точках свого кордону: на Кіпрі, на Родосі,

¹¹ Утім, є численні дослідження, що наводять різні версії щодо мотивів використання свастики нацистами. Починаючи з другої половини ХХ ст., стало популярним обговорення питань «окультної» природи націонал-соціалізму. У сучасному науковому середовищі питання зв'язку окультизму та нацизму також залишається актуальним. Позиції дослідників часом діаметрально протилежні. Частина з них (як свого часу і радянська історична наука) вважає, що між нацизмом та окультизмом не існувало взаємозв'язку, якщо в них і існували взаємні інтереси, то вони мали ситуативний характер [Kurlander 2012, p. 531]. Інші – виваженіші в оцінках. Зокрема, Н. Гудрик-Кларк доводить, що окультні доктрини аріософії мали прямий вплив на доктрини націонал-соціалізму. Езотерики-аріософи поєднали народницький (völkische) німецький націоналізм і расизм з окультними ідеями, запозиченими з теософії Є. П. Блаватської – з метою передбачення та виправдання майбутньої ери німецького світового порядку [Гудрик-Кларк 1993, с. 12–14]. Першим німецьким виданням, титул якого прикрашала свастика, був теософський журнал «Lotusblüthen» («Квіти лотоса») 1892 року. Шлях свастики як нацистського символу безперервно простежується через емблеми таємних товариств Thule та Germanennorden, сходячи, зрештою, до Гвідо фон Ліста – одного з фундаторів езотеричної системи аріософії, який у своїх публікаціях стверджував, що свастика є священним арійським символом.

у Малій Азії та Лівії. Перша частина співвідносна з грецькою цивілізацією, друга – з єгипетсько-вавилонської культурою [Goblet d'Alviella 1894, p. 73].

Слід зазначити, що як і у випадку з анхом *Cruх Ansata*, свастика-гаммадіон також отримала рецепцію в християнській символіці. Християни перших століть, які піддавалися гонінням, були змушені вживати певні запобіжні заходи. До їх числа відноситься необхідність вдаватися до своєї символічної мови для вираження основних віроповчальних істин. Християни тут були не оригінальні і продовжували давню традицію, яку можна бачити на прикладі піфагорійців або давньоєгипетських жерців. Її обґрунтування міститься вже у християнського богослова межі II–III ст. Климента Александрійського (*Paed.* III, 9; *Strom.* V, 21 та ін.). Однак Церква, вдавшись до символічних зображень, повинна була або відшукати, або знову створити для них зразки. Останнє вимагало досить тривалого часу, тому християнам було зручно скористатися символікою Стародавнього світу. При цьому художня сторона зображення абсолютно відпадала, тому що звертали увагу тільки на зручність його застосування [Уваров 1908, с. 92]. На час поширення християнства в Римській імперії свастика-гаммадіон уже давно була звичним і часто вживаним символом. Його вживання християнами не могло викликати підозр. Водночас він містив у собі зображення головного символу християнської віри – хреста. Відомі численні приклади використання свастики-гаммадіона в пам'ятках християнського мистецтва III–IV ст., зокрема у Римських катакомбах [Фрикен]. Залишається додати, що й до сьогодні цей символ використовується в церковному мистецтві.

Скорочення

AIBA – Armstrong Institute of Biblical Archaeology
Hist. Eccles. – Сократ Схоластик. Церковна історія
Paed. – Климент Александрійський. Педагог
Strom. – Климент Александрійський. Стромати

Джерела та література

- Авдиев, В. И. 1970. *История Древнего Востока*. Москва.
- Аверинцев, С. С. 1983. Символ. *Философский энциклопедический словарь*. Москва, с. 607–608.
- Аверинцев, С. С. 2001. София-Логос. *Словарь*. Київ, с. 155–161.
- Багдасаров, Р. В. 2002. *Свастика: священный символ. Этнорелигиоведческие очерки*. Москва.
- Гнедич, П. П. 2014. *История искусств: Зодчество. Живопись. Ваяние. От Древнего Египта до Средневековой Европы*. Москва.
- Гудрик-Кларк, Н. 1993. *Оккультные корни нацизма. Тайные арийские культы и их влияние на нацистскую идеологию / пер. П. Лосева*. Санкт-Петербург.
- Захарян, Т. Б., Пивоваров Д. В. 2006. *Сакральный символ в языке религии*. Екатеринбург.
- Кабо, В. Р. 2002. *Круг и крест. Размышления этнолога о первобытной духовности*. Канберра; Алчеринга.
- Садаев, Д. Ч. 1979. *История древней Ассирии*. Москва.
- Символ. 2004. *Краткий философский словарь / под ред. А. П. Алексеева*. Москва, с. 345–346.
- Сократ Схоластик. 1996. *Церковная история / пер. под ред. И. В. Кривушина*. Москва.
- Топоров, В. Н. 1988. Крест. *Мифы народов мира. Энциклопедия / гл. ред. С. А. Токарев, 2*. Москва, с. 11–13.
- Топоров, В. Н. 2010. Об одном классе символических текстов. *Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы, 2*. Москва, с. 278–291.
- Уваров, А. С. 1908. *Христианская символика. Ч. 1. Символика древне-христианского периода*. Москва.
- Уилсон, Т. 2008. *История свастики с древнейших времен до наших дней / пер. А. Ю. Москвина*. Нижний Новгород.
- Фрикен А., фон. *Римские катакомбы и памятники первоначального христианского искусства, 2*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/rimskie-

katakomby-i-pamjatniki-pervonachalnogo-hristianskogo-iskusstva/2_17#note408_return
(дата звернення 15.07.2023).

Чегодаев, М. А. 1994. Древнеегипетская «Книга Мертвых». *Вопросы истории*, 8, с. 145–163.

Шлиман, Г. *Илион. Город и страна троянцев* / пер. Н. Ю Чехонадской. Т. I. URL: <http://historylib.org/historybooks/Ilion--Gorod-i-strana-troyantsev--Tom-1/26>
(дата звернення 15.07.2023).

Bardill, J. 2012. *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*. Cambridge.

Burnouf, E. 1888. *The Science of Religions*. London.

Carol, A. 1994. *Amulets of Ancient Egypt*. London.

Du Bourguet, P. *Art Survivals from Ancient Egypt*. URL: <http://cdl.libraries.claremont.edu/cdm/singleitem/collection/cce/id/252/rec/1> (дата звернення 15.07.2023).

Eames, C. Analysis: The Hezekiah Bulla. *AIBA*. URL: <https://armstronginstitute.org/169-analysis-the-hezekiah-bulla1> (дата звернення 15.07.2023).

Eisenbud, D. K. First ever seal impression of an Israelite or Judean king exposed near Temple Mount. *The Jerusalem Post*. December 3, 2015. URL: <https://www.jpost.com/Israel-News/Culture/First-ever-seal-impression-of-an-Israelite-or-Judean-king-exposed-near-Temple-Mount-436061> (дата звернення 15.07.2023).

Fischer, H. G. 1972. Some Emblematic Uses of Hieroglyphs with Particular Reference to an Archaic Ritual Vessel. *Metropolitan Museum Journal*, 5. New-York, p. 5–23.

Goblet d'Alviella, E. 1894. *The Migration of Symbols*. London.

Gordon, A. H., Schwabe, C. W. 2004. *The Quick and the Dead: Biomedical Theory in Ancient Egypt*. Leiden; Boston.

Hurtado, L. W. 2006 a. *The Earliest Christian Artifacts manuscripts and christian origins*. Grand Rapids; Cambridge.

Hurtado, L. W. 2006 b. The staurogram in early Christian manuscripts: the earliest visual reference to the crucified JESUS? *New Testament Manuscripts: Their Texts and Their World* / Eds. T. J. Kraus & T. Nicklas) . Leiden, p. 207–226.

Kurlander, E. 2012. Hitler's Monsters: The Occult Roots of Nazism and the Emergence of the Nazi «Supernatural Imaginary». *German History*, 30. Oxford, p. 528–549.

Mackenzie, D. A. 1915. *Myths of Babylonia and Assyria*. London.

Marinatos, N. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine*. Urbana.

Metzger, B. M. 1977. *The Early Versions of the New Testament*. Oxford.

Nilsson, M. P. 1950. *The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion*. Lund.

Simpson, W. 1895. Swastika. *Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement. January*. London, p. 84–85.

Teissier, B. 1996. *Egyptian Iconography on Syro-Palestinian Cylinder Seals of the Middle Bronze Age*. Fribourg; Göttingen.

Todd, M. L. 1894. Total eclipses of the sun. Boston.

Wilkinson, R. H. 1992. *Reading Egyptian Art: A Hieroglyphic Guide to Ancient Egyptian Painting and Sculpture*. London.

*Артур Кукушко,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви*